

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

סוכות, תשס"ד
מספר 517מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"ושבתי אני ואראה את כל העשוקים" - אילו הממזרים

מנהג ישראל עתיק, הרווח עד היום בקהילות אשכנז, לקרוא בשבת החלה בחג הסוכות את מגילת קהלת. הוכחה לקדמות המנהג היא שמדרש רבה הקדום דורש את פסוקי קהלת כפי שהוא דורש את חמשת חומשי התורה ואת שאר המגילות הנקראות בבית הכנסת. מגילת קהלת נמנית כידוע על ספרות החכמה, ודומני כי חכמים בדרשותיהם "ניצלו" את פסוקי החכמה כדי להביע את רחשי לבם על מצוות התורה ועל מקיימיה.

נדגים את דברנו מאחת הדרשות:

הפסוק: "ושבתי אני ואראה את כל העשוקים אשר נעשים תחת השמש והנה דמעת העשוקים ואין להם מנחם, ומיד עשקיהם כח ואין להם מנחם" (קה' ד:א) נדרש ע"י דניאל חייטא (לפי קהלת רבה) או חנינא חייטא (לפי ויק' רבה) בדברים הבאים (עפ"י הגרסה המצויה בויקרא רבה, מה' ר"מ מרגליות, חלק ד, עמ' תשנ"ד):

חנינא חייטא פתר קרייה בממזרים. 'ושבתי אני ואראה את כל העשוקים' – אילו הממזרים. 'והנה דמעת העשוקים' – אימותיהן שלאלו עברו עברה, ואלין עליביא מרחקין להון (=וואת העלובים האלה [הממזרים] מרחיקים [מלבוא בקהל]) אביו שלזה בא על ערוה, זה מה עשה? (מה חטא חטא הממזר שמענישים אותו?) וזה מה איכפת לו. 'ואין להם מנחם', 'ומיד עושקיהם כח' – זה סנהדרין גדולה של ישראל שהיא באה עליהן בכח התורה ומרחקתן, על שם 'לא יבא ממזר בקהל ה' (דב' כג: ג) 'ואין להם מנחם' – אמר הקב"ה עלי לנחמן. לפי שבעולם הזה יש בהן פסולת, אבל לעתיד לבוא אמר זכריה: אנה חמיתיה אולוכרוסון דדהב נקי (=אנוכי ראיתיו [את ישראל] כולו זהב נקי).

בעל המדרש מנסה אפוא לחבר את מצוקת הממזרים בהווה על שאינם יכולים לבוא בקהל ה', היינו אינם יכולים להינשא ליהודים, עם תקווה משיחית לעתיד לבוא, לזמן שבו כל עם ישראל יהפוך ל"זהב נקי" ולא תישאר בו "פסולת" של ממזרות. אך בעל המדרש מדגיש ניגוד נוסף בין הקב"ה לבין הסנהדרין הגדולה: הקב"ה מנחם את הממזרים ואילו הסנהדרין הגדולה עושקת אותם. ובמה עושקתם? מאחר "שהיא באה עליהן בכח התורה ומרחיקתן". עמדתו של בעל המדרש זה היא כולה פליאה: הייתכן לכנות את הסנהדרין הפועלת ב"כוח התורה" – לפי ציווי של התורה עצמה – כעושקת? ועוד, כיצד, לפי בעל המדרש, הולך הקב"ה לנחם את הממזרים בכך שייפכו ל"זהב נקי"? האם לא מ'כוח התורה'? כלום קודשא בריך הוא ואורייתא לאו חד הוא? דומה שהיחס בין הקב"ה לסנהדרין ניתן להתפרש בכמה אנפין – מפרשנות אמונית תמימה של "מידת הרחמים" מול "מידת הדין" עד לפרשנות ניהיליסטית של "שבירת המוסכמות" לעתיד לבוא.¹ אך ברצוני להביא ביאור אחר למדרש, ביאור הלכתי, שלמדתי אותו, על פי דרכי, מכתביו אמו"ר, פרופ' יצחק דב גילת ז"ל.²

במשנה גיטין (ד, ע"א-ע"ב) ובתוספתא (פ"ג (ד) ה"ג) נמסרה הלכה והשתלשלותה באשר לביטול גט שלא בפני השליח. כמאמר מוסגר נאמר, כי לפי דיני התורה האישה יכולה להתגרש

¹ עיינו למשל, פירוש המהרז"ו למדרש זה (ד"צ וילנא) מז, ע"ב; תשובות דברי יציב חלק אה"ע סימן טז: "ואמרתי בדרך צחות במ"ש במד"ר קהלת ריש פרשה ד', דמעת העשוקים ואין להם מנחם דניאל חייטא פתר קרייה בממזרין וכו', ובזהר משפטים דף קי"ג, ע"א דקאי באשת איש עיי"ש, ורמז במ"ש ואין להם מנחם שלא יועיל בזה שום טעדיקי (תחבולות) ועצה ותושיה להצילם ולהתירם, והבן".

² פרקים בהשתלשלות הלכה (בר-אילן, תשנ"ב) 208 – 210.

מבעלה רק לפי רצונו, וכל עוד אין הבעל חפץ לתת לה גט כריתות אין האישה מגורשת. מאחר שהליך מתן גט כריתות הוא מסובך ודורש דקדקנות רבה, ייתכן שגם אם הביע הבעל תחילה את הסכמתו בעצם כתיבת הגט, ורק לאחר מכן, לפני שמסר את הגט לאשתו, התחרט – הגט מבטל. הוא הדין אם הבעל נמצא במרחקים וכותב גט ושולח שליח שיוליך את הגט לאשתו, יכול הבעל לחזור בו כל עוד לא מסר השליח את הגט לאישה. ואף אם הגט נמסר לאחר שהבעל חזר בו מכוונתו לגרש – אין הגט אלא "חספא בעלמא", היינו ההליך הוא הליך סרק והאישה ממשיכה להיות אשת איש. והנה התעוררה שאלה: מה הדין אם הבעל כתב גט לאשתו ולאחר שנמסר הגט לשליח חזר בו הבעל שלא בפני השליח? "בראשונה היה [הבעל] עושה בית דין במקום אחר ומבטלו". כלומר, יכול הבעל – אם מתוך כנות רגשות ואם מתוך נבזות – לבטל את הגט גם שלא בפני השליח וללא ידיעתו, ואז הייתה עלולה לצאת תקלה גדולה: השליח היה מגיע למקומה של האישה ומוסר לה את הגט, מבלי שידע הוא, או תדע היא, או ידע כל מאן דהוא, כי הגט הוא "חספא בעלמא". במצב עניינים זה האישה נחשבת כנשואה, ואם תלך ותהרהר מגבר אחר יהיו הבנים שתלד ממזרים. משום כך התקין רבן גמליאל הזקן תקנה "שלא יהו עושין כן מפני תיקון העולם". כלומר, נאסר על בעלים לבטל גט בלי להודיע לשליח על כוונתם לבטלו.

אך מה הדין אם הבעל לא ציית לתקנת רבן גמליאל הזקן וביטל את הגט שלא בפני השליח? התלמודים דנים ומביאים דעות חלוקות, ואחת מהן של רבן שמעון בן גמליאל: הביטול של הגט על-ידי הבעל שלא בפני השליח אינו ביטול, וממילא הגט נחשב כקיים, ואם הגיע גט זה לאישה – מגורשת. סברתו היא: שאם תאמר שביטול הגט הוא ביטול, והגט אכן נפסל – "מה כח בית-דין יפה"? כלומר, מה הועיל רבן גמליאל הזקן בתקנתו? על סברת רבן שמעון בן גמליאל שואלים התלמודים, הבבלי והירושלמי: כיצד ניתן להכשיר גט שלפי דיני התורה הוא פסול? "ומי איכא מידי דמדאורייתא בטל גיטא, ומשום 'מה כח בית דין יפה' שרינן (=מתירים) אשת איש לעלמא?" שאלה זו היא נוקבת עקב התוצאה החמורה של "אשת איש" ו"ממזרות".

בירושלמי ובבבלי ניתנו שתי תשובות חלוקות: בירושלמי (גיטין פ"ד, ה"ב) נאמר: אכן כן הדבר. דברי חכמים ותקנותיהם עוקרים דין תורה! כלומר, יש כוח בידי חכמים לעקור קידושי אישה דאורייתא, אם הם רואים שיש הכרח בדבר. אך תשובת הבבלי (גיטין, לג, ע"א) היא שונה: "אין, כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש, ואפקעינהו רבנן לקידושיה מניה". כלומר, כל המקדש אישה אומר שהוא מקדשה 'כדת משה ישראל', וכאילו הוא מתנה את קידושיה בהסכמת חכמי התורה: אם החכמים יאשרו אותם – הרי הם קידושין, ואם החכמים לא יאשרו אותם או יראו צורך לבטלם – הרשות בידם. ובמקרה דנן של ביטול הגט שלא בידעת השליח, ראו חכמים צורך להפקיע את הקידושין ולבטלם מיסודם.

והנה התוספות שם בגיטין שואלים על אתר: הרי יכולים תמיד ממזרים להיטהר. הכיצד? הבעל שאשתו ילדה מחוץ לנישואין ישלח גט לאשתו ויבטל אותו בפני השליח, ולדעת רבן שמעון בן גמליאל יפקעו אז הקידושין למפרע ויהיו כלא היו, ומשום כך יבוטל פסול ממזרות מן הילדים. התוספות מסתייגים אפוא מן השימוש ב"היתר" זה, כי הדבר עלול לגרום שבנות ישראל תהיינה פרוצות בעריות. אך הרמב"ן בתשובתו (הובא בשטמ"ק, כתובות, ג, ע"א) סובר אחרת: "דהא לא איכפת לן אם יכולים ממזרים ליטהר, ולואי שיטהרו!"

בסוף המאה התשע-עשרה הציע אחד מגדולי הפוסקים בגליציה, ר' שולם מרדכי שבדרון (1835-1911) מברז'ין, לטהר ממזר בדרך זו. גוף המעשה שהובא לפניו היה כך: אישה שבעלה הלך למדינות הים, וישבה גלמודה שנים עשרה שנה, נודע לה שבעלה מת. עדים כשרים באו והעידו על עובדה זאת, והדבר אושר בבית דין ועל ידי השלטונות. האישה חלצה, ובית דין התירוה להינשא. היא נישאה והרתה, וכעבור זמן מה נודע שבעלה חי. הדרכון של הבעל היה במקרה בידי אדם אחר שמת, ובטעות חשבו שהמת הוא בעלה. ההלכה קובעת בכגון זה, שהאישה צריכה לקבל גט משני הבעלים, "תצא מזה ומזה", והבן ממזר. על זה כותב המהרש"ם בתשובתו (ח"א סי', ט) כי אילו היה הרב השואל מתייעץ אתו בעוד מועד, היה ממציא "עצה ותושייה, להלכה ולא למעשה, על-פי דברי התוספות בגיטין לג, ע"א". כוונתו הייתה להציע כי הבעל הראשון ישלח לה גט על-ידי שליח, ויבטל אותו שלא בפניו, דבר שהוא בניגוד לתקנת רבן גמליאל הזקן, ועל-ידי כך יחול על מקרה זה הכלל "כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש ואפקעינהו רבנן לקידושיה מניה". היינו, הקידושין הראשונים יופקעו מעיקרם, והבן לא יהיה ממזר.

המהרש"ם אמנם כותב שדבריו הם להלכה ולא למעשה, אך דומה שהסיבה לכך היא משום שכאשר הגיעה אליו השאלה, כבר גירש הבעל הראשון את אשתו על פי הוראות הרב השואל, אך בדור שלאחריו מציע ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רבה הראשי של ארץ ישראל, עצה דומה לזו, בהסתמך על המהרש"ם, כתשובה לשאלה שנשאל אודות אחד מבני תימן שקיבל קידושין באסמרה בשביל בתו הקטנה שהייתה בתימן, שלא בפניה, בפני שני עדים כשרים. הבת לא ידעה על קידושים אלה, נתקדשה לאיש אחר וילדה לו בן. עם עליית גולת תימן ב"מרבד הקסמים" נתברר הדבר. רא"י הרצוג העיר בתשובתו כי הגם שהמהרש"ם כתב שדבריו "להלכה ולא למעשה" אולי כוונתו, אלא בהסכמת עוד גדול אחד או שני גדולים כמובן, שאם לא זו כוונתו "למה לא אמר כך בפה מלא?"

ומסיפור המעשה אל המדרש בו פתחנו. אולי ההליכה של הסנהדרין בדרך מישרים של "כוח התורה" אינה מספקת לדעת חנינא חייטא, אלא יש להזדקק דווקא לתחבולה: "להערים" על דיני התורה באמצעות דיני תורה אחרים, בכדי לצַרֵּף את הממזרים עצמם מן ה"פסולת" ולהפכם "זהב נקי".

ד"ר ישראל צבי גילת
בית הספר לחינוך

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע. כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/IH/Parasha/>